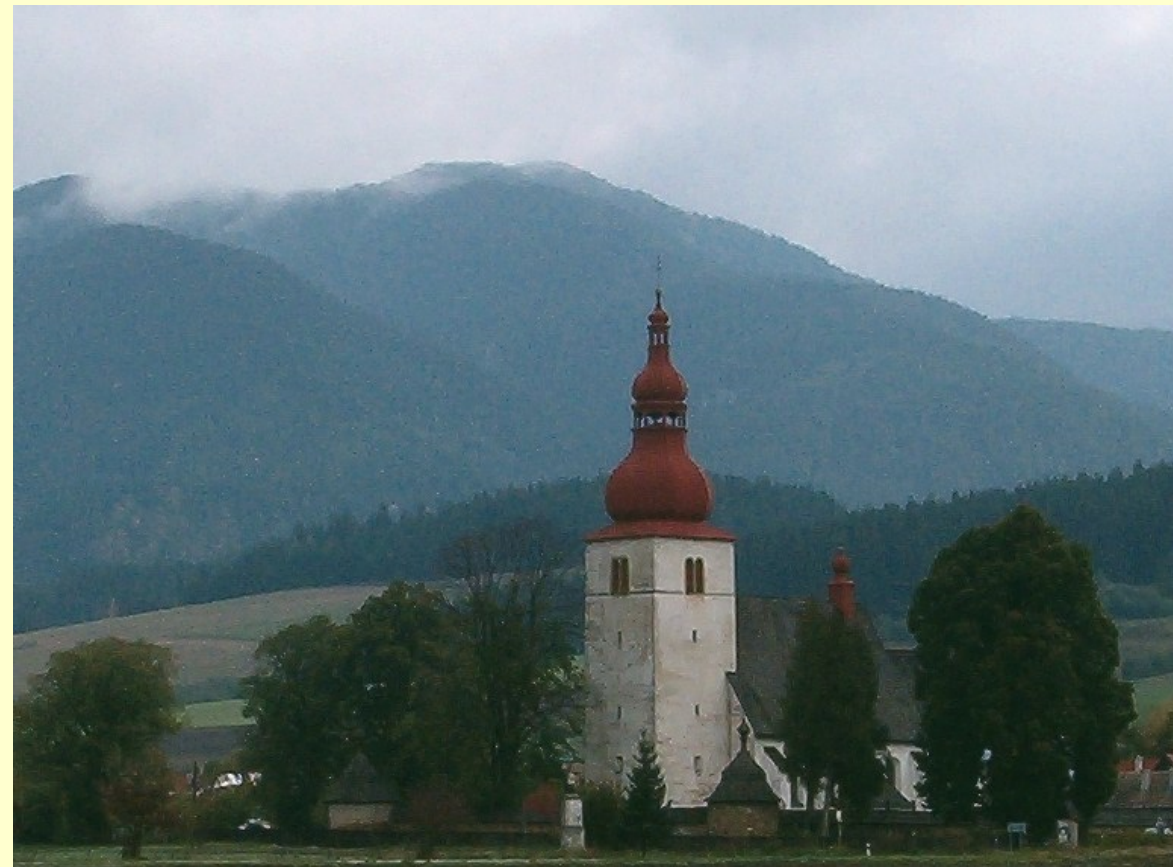

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

13. ÉVFOLYAM, 3 – 4. SZÁM
2025

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

KÓKAI SÁNDOR – TÓTH DALMA

Elsüllyedt „magyar-Atlantiszok” a Kárpát-medencében (1521-1910) 1

FÓTI MIKLÓS – VERESEGYHÁZI BÉLA

A debreceni és a nagykállói náhijék gazdasági–demográfiai viszonyai a szolnoki szandzsákban a 16. század végén 26

VERESEGYHÁZI BÉLA

Bácska és Bánát népességmozgása a 16. században..... 38

ROMSICS IMRE

Az ismeretlen Kóber-szállás. Új telepítésű, idegen „szállás” a kalocsai szállások gyűréjében..... 50

LEBA JÓZSEF

Történeti térkapcsolat a budapesti és az északkelet-magyarországi régió zsidó lakossága közt a dualizmus korában 85

HAJDÚ ZOLTÁN

Kassa város önkormányzatának vergődése a világháborús vérzivatarok után, az uralomváltások „békés” kiszolgáltatottságában..... 99

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Jegyzet a keleti kapu kérdéséhez a magyar hadtörténelemben.....109

SUBA JÁNOS

Katonai építkezések Magyarországon 1947-1954 - Történeti áttekintés118

TAMÁS EDIT

A nagymihályi járás népessége a statisztikák tükrében, a XIX. század közepétől 1910-ig.....151

HORVÁTH GERGELY – CSÜLLÖG GÁBOR

A velünk élő múlt – a bányászat hatása a táj átalakulására Nógrád megye példáján164

TÓTH DALMA	
Az épített környezet és a társadalmi szegregáció kapcsolatrendszerének változása Vizsolyban (1960-2022)	188
KISS GÁBOR	
A zempléni obszidián természet- és tájtörténeti jelentősége európai összehasonlításban.....	202
TORONICZA GEORGINA	
Észak-Magyarországról érkezett levelek és tanulságok Erdélyi Zsuzsanna hagyatékából.....	212
BORSOS ÁRPÁD	
Közterületek névadásának jellemzői a magyar városokban – Balassagyarmat	229
KRÓNKA	
KÓKAI SÁNDOR	
Állami kitüntetésünk 2025. augusztus 20.....	239
VIGA GYULA	
Javaslat a 2025. évi Balassa Iván Emlékéremre.	246
KÓKAI SÁNDOR	
Laudáció Dr. Gál András kitüntetése alkalmából.....	249

A DEBRECENI ÉS A NAGYKÁLLÓI NÁHIJÉK GAZDASÁGI– DEMOGRÁFIAI VISZONYAI A SZOLNOKI SZANDZSÁKBAN A 16. SZÁZAD VÉGÉN*

FÓTI MIKLÓS – VERESEGYHÁZI BÉLA

THE ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC CONDITIONS OF THE SUBDISTRICTS (NAHIYES) OF DEBRECEN AND NAGYKÁLLÓ IN THE SANJAK OF SZOLNOK AT THE END OF THE 16TH CENTURY

This study examines the economic and demographic conditions of the subdistricts (nahiyes) of Debrecen and Nagykálló within the Ottoman sanjak of Szolnok. The research is based on the last Ottoman survey of the sanjak, carried out in 1591–92, focusing on a part of the defter that was previously unpublished. The authors use a different version of the defter than previous scholars, a more reliable copy from the 16th century, to analyze a region that served as the frontier area between the Ottoman Empire, Hungary and Transylvania. Compared to the previous works, the findings showed a fundamental difference concerning the territorial extent of the subdistricts of Szolnok and Balaszentmiklós. The research shows that the nahiye of Szolnok covered a much smaller area than the nahiye of Balaszentmiklós. Presumably, it covered roughly the areas of the former Outer-Szolnok County. The study highlights the precarious security situation in the area due to constant raids and conflicts, which led to a significant decline in the local population. The research demonstrates that a large portion of the revenue came from sultanic has (imperial domains), particularly from the wealthy cities and towns, like Debrecen, which paid a lump-sum tax and was the real economic and transport center of the Tiszántúl region. These imperial revenues accounted for nearly 40% of the sanjak's total income. The nahiye of Nagykálló was a more unstable part of the sanjak, as the peasantry paid taxes very reluctantly in the vicinity of the Hungarian border fortifications. In addition, at the end of the defter stands a list of 166 villages that belonged to Nagykálló, but paid estimated tax (i.e. without details of their population and tax types). This list displays the main directions of Ottoman expansion, which penetrated into the counties of Bihar, Mid-Szolnok, Kraszna and Szatmár.

Here was the disputed frontier region, where the Ottomans sought to establish their territorial claims by referring to the defter of the sanjak of Szolnok. In conclusion, the study provides a detailed picture of a volatile frontier region, showing how continuous warfare and administrative challenges impacted the local population and the Ottoman tax collection system at the end of the 16th century.

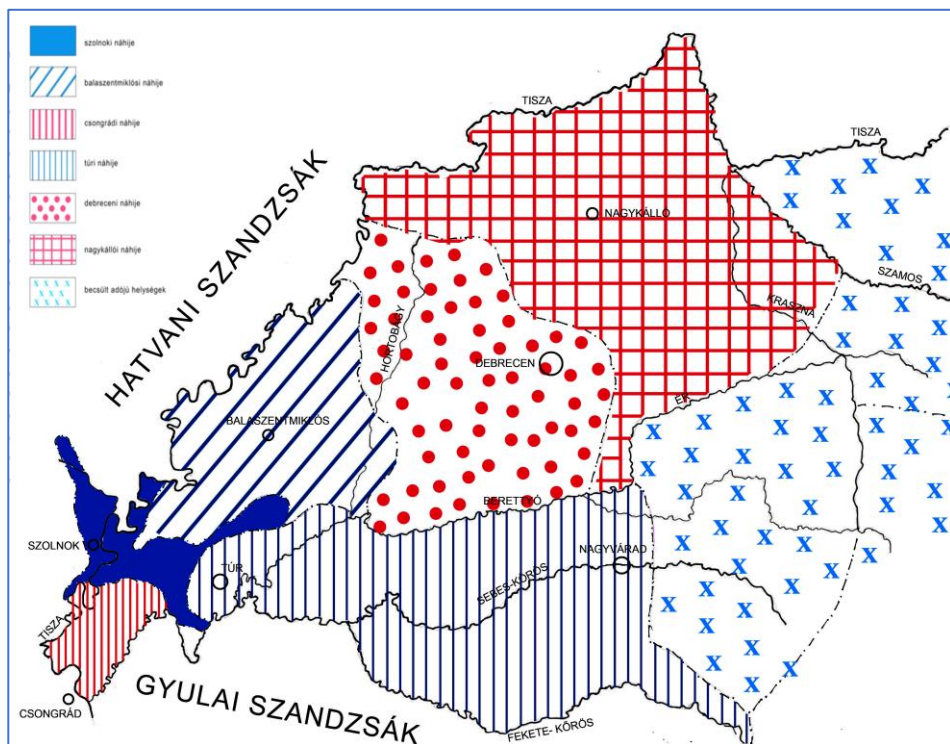
A szolnoki szandzsák török forrásanyagát tekintve meglehetősen szűkös és mostoha adottságokkal bír: mindössze egyetlen „részletes” összeírása (*mufassal tahrir defteri*) maradt ránk – ilyen defterből a Szerémségben öt is megőrződött az 1546 és 1591 közötti időtartamból. Ez a szandzsákösszeírás 1591–92-ből származik, mely a legutolsó összeírás volt az Oszmán Birodalomban, ezzel ért véget a tahrírok (összeírások) meghatározott időnként ismétlődő rendszere. Ennek a defternek egy jelentős részét Ágoston Gábor adta ki magyar fordításban, s tette lehetővé a szélesebb kutatóközösség részére a szolnoki, szentmiklósi, csongrádi és a túri náhijék gazdasági és népességi viszonyainak vizsgálatát (ÁGOSTON G. 1988 és 1989). Tanulmányunk mintaterülete az ebből a kiadásból kimaradt két alkörzet, a debreceni és a nagykállói náhijék, vagyis a szolnoki szandzsáknak a királyi Magyarország és Erdély felé végvidéke. További fontos körülmény, hogy kutatásunkhoz nem az Ágoston által használt kéziratot (BOA TT.d 634) használtuk: a defterről ugyanis kiderült, hogy két példányát őriz az isztambuli levéltár, s a kettő egy lényeges igazgatási kérdésben eltér, melyre alább térünk ki. A tanulmányunkhoz használt kézirat (BOA TT.d 1041) tűnik megbízhatóbbnak, mint már Ágoston Gábor rámutatott, az általa használt defter IV. Mehmed szultán (1648–1687) *tuğra*ját (kézjegyét) tartalmazza, így valószínűleg csupán másolata lehet az eredetinek. E szandzsákösszeíráson kívül még jónéhány fejadódefter (*cizye defteri*) segítségével egészíthetjük ki a szolnoki szandzsákra vonatkozó ismereteinket, ezek azonban kevésbé részletesek: csupán a falvak nevét és adófizető háztartásainak számát adják meg, olykor a lakosok névsorával, de többnyire anélkül. Ezen forráscsoportból csupán kettő, az 1578-as és 1594-es tartalmazza a debreceni és a nagykállói náhijékat (ÖNB Mxt 591; ÖNB Mxt 544).

Amikor 1552-ben a törökök elfoglalták Szolnok frissen felépített várát, s berendezkedtek a tartós uralomra, több tényezővel is számolniuk kellett. Mint ismeretes az 1552-es hadjárat a továbbiakban kudarcot vallott, hiszen Eger várát Dobó István vezetésével megvédték a Királyi Magyarország csapatai, s a Szolnoknak szánt szerep – feltételezésünk szerint – megváltozott. Eger 1596-os bevételéig az Alföld stratégiaiilag legfontosabb török vára lett. 1596 után már Egeré a vezető szerep, Szolnok pedig elsősorban a közigazgatási funkcióit tartotta meg.

1552 és 1596 között a Szolnok központú szandzsákat fokozatosan kiterjesztették kelet felé, ezt a folyamatot az 1571-es fejadó (GYÖRFFY L. 1956) és az 1591–92-es tahrir defterek alapján rekonstruálhatjuk. Ez alatt a négy évtized alatt Szolnok és Eger szembenállása végig fennállt, a két szembenálló fél kisebb palánkokkal igyekezett a fő várak és az adózó népesség védelmét biztosítani. A két török erősség, Hatvan és Szolnok környékén Jászberény (Dzsánfedá), Heves, a Tiszántúlon Balaszentmiklós, majd Szarvas is a hódítók palánkjaival gyarapodott. A magyar végvár-vonalnak a század hetvenes éveitől nőtt meg a fontossága, éppen a nagykállói náhije területén: Kisvárdá, Nagykálló, Szalka, Ecsed, Bátor palánkjait építették fel, illetve erősítették meg.

A következő évtizedek ezen erősítések ellenére relatív biztonságban, de a magyarok állandó betöréseinek jegyében teltek el. Rendszeresen portyázó lovas csapatok veszélyeztették az Alföld falvait és városait: nem csak a két fő erősség között, de azok háterszágában is megjelentek, raboltak, fosztogattak, javakat és embereket hurcoltak el, hogy aztán jövedelemre tegyenek szert belőlük. Az egri vitézek 1551-ben Buda alól hajtottak el 2800 birkát, s még ugyanezzel a lendülettel megtámadták a kalocsai palánkot. 1559-ben a dunapataji vásárról hazafelé tartó tolnai kalmárokon és iparosokon ütöttek rajta, két év múlva egészen Péterváradig portyáztak. 1576-ban Kecskemétet, 1578-ban a fegyverneki országos vásárt, 1584-ben a túri, a dömsödi és a hatvani vásárokat, következő évben a turai vásárt fosztották ki a magyar végváriak. A török fél sem maradt adós: 1554-ben csellel bevették Füleket, 1560-ban még Eger városába is betörték (ilyen akciót a magyarok is véghez vittek, amikor 1573 elején a szolnoki hídon csatázva elfogtak egy törököt, 1584-ben pedig magát a szolnoki palánkot ostromolták meg). 1562-ben Ibrahim budai pasa Szatmár várát ostromolta. Több, nyílt mezei csatát is vívtak a felek, így 1570-ben Debrecennél, 1580-ban Nádudvarnál, 1594-ben Turánál. (A felsorolás CSIFFÁRY G. 2010. értékes összefoglaló munkája alapján történt, a teljesség igénye nélkül).

Az 1550-es évek elején a Szolnoki szandzsák Külső-Szolnok, Heves, Csongrád, Békés és Szabolcs vármegyék kisebb-nagyobb részeit uralta. 1555-ben a térség legnagyobb súlyú városa, Debrecen adó fizetését vállalta a török részére, 1558-ban pedig már szultáni hász-birtokként nyert kiváltságlevelet (FEKETE L. 1925. 46; FEKETE L. 1926. 21). 1566-ban elesett Gyula vára, s a Körös-Maros köze is a Török Birodalom fennhatósága alá került. A Szolnoki szandzsák ekkor már a Kettős-Körös és a Berettyó (Túr) közti területet is uralta és ellenőrizte, sőt a Berettyó-Sebes-Körös közötti terület néhány falvát is adóztatta. A Berettyóba torkolló Hortobágy folyó és mocsárvidék egyes települései már a szolnoki és a balaszentmiklósi náhije megalakításával egyidőben adózott a szolnoki várhoz. Ezt az állapotot rögzítette az 1571-es fejadódefter (GYÖRFFY L. 1956). Az 1591–92-es összeírás már egészen más, többszörösére növekedett Szolnoki szandzsákat tár elénk.

1.térkép. A Szolnoki szandzsák nahijei 1591-ben

Keletre és délkeletre az eredeti területnek legalább háromszorosával növekedett a török által adóztatott (vagy adóztatható) vidék nagysága. Ekkor Külső-Szolnok egésze (igazából ez lett a szolnoki nahiye), a Nagykunság települései, Heves tiszántúli területei, Békés vármegye északi és keleti keskeny sávja, szinte a teljes Bihar, Szabolcs vármegye egésze és Szatmár egyes részei mellett Kraszna, Közép-Szolnok, Szilágy töredékei adócélként szerepeltek. Térképünk és táblázatunk ennek a nagyra duzzadt szandzsáknak a képét és alapvető adatait tartalmazza. Az adatok értelmezéséhez fontos hozzátenni, hogy a szandzsák alkörzeteinek (*nahije*) határai egy ponton eltérnek az Ágoston Gábor defter-publikációja által meghúzható határoktól, aminek oka a bevezetőben már említett eltérés a defter 16. századi és későbbi másolata között: a IV. Mehmed idején készült defterben 24 falut és 9 pusztát, amelyek földrajzi fekvésük alapján a szentmiklósi nahiijébe tartoznak, valószínűleg a másolásból fakadó hiba folytán a szolnoki nahiijéba jegyezték be.

1. táblázat. A Szolnoki szandzsák fontosabb mutatói az 1591-1592-es tahrir defter alapján

náhiyék	települések száma	hánék száma	teljes adóbevétel náhiyénként	bevétel révek, vámok, illetékek nélkül	1 településre jutó adó	1 hánéra jutó adó	puszták	egyéb jövedelmek
Szolnoki	25	596	703 315	286 503	11 460	481	15	10
Balaszentmiklósi	43	835	435 383	432 983	10 069	518	15	9
Túri	178	1 898	933 907	933 907	5 246	492	21	15
Csongrádi	16	326	129 215	129 215	8 076	396	6	5
Debreceni	139	1 650	1 399 148	1 399 148	10 066	848	48	5
Nagykállói	153	1 575	517 818	517 818	3 384	329	1	0
Kállóhoz tartozó becsült adójú települések	166	nincs, átalányban adóztak	245 810	245 810	1 481	–	–	–
ÖSSZESEN (A)	720	6 880	4 364 596	3 947 784	5 483	574	96	44
ÖSSZESEN (B)	554	6 880	4 118 786	4 118 786	7 434	599	96	44
ÖSSZESEN (C)	712	6 880	3 347 346	3 347 346	4 701	486	87	

ÖSSZESEN A – minden település, jövedelem, háne

ÖSSZESEN B – a becsült adót fizető sáv települései nélkül

ÖSSZESEN C – a nyolc átalányban adózó szultáni ház-város nélkül

A Szolnoki szandzsák lakott településeinek száma összesen 720, amelyből 16 város. Ebben a 720 településben benne foglaltatik az a defter végére illesztett lista is, amely 166 Nagykállóhoz tartozó, a szandzsáktól keletre elhelyezkedő és becsült adót (*ber vech-i tahmin*) fizető falut és mezővárost sorol fel. Ezek lakosait – néhány kivételes esettől eltekintve – nem tudták a törökök név szerint összeírni, s terménytizedeit sem tudták tételesen megadni (ilyen becsült adójú településeket a túri és a debreceni náhiyékban is találunk). A keresztény kézen fekvő területen voltak, s csak névleg hódoltak be a töröknek. A városok közül ilyen volt például Belényes. Hasonló listákat találunk más határvidéki szandzsákok (Szigetvár, Fehérvár, Hatvan) deftereinek végén is, a török a béketárgyalásokon ezekre hivatkozva igyekezett az Oszmán Birodalom területét kiterjeszteni (FÓTI M. – SZ. SIMON É. 2025. 171, 62. jegyzet).

Amennyiben ez utóbbiaktól eltekintünk, szigorúan véve 554 települést számolhatunk a szandzsákhoz, amelyekben 6880 hánét tartott nyilván a török adószedő. Ez a szám azonban korántsem teljes, mert a szandzsák szultáni ház-birtokká tett városainak többségénél (Debrecen, Túr, Nádudvar, Fegyvernek, Böszörmény, Szoboszló, Újváros, Bihar) nem adták meg a háne-számot: ezek ugyanis átalányadó (*ber vech-i maktu*) fizetésével tudták le az adófizetést. A C jelzetű összesítésben ezek a számok sem szerepelnek. A szultáni ház-birtokok egyébként dinamikusan változtak az aktuális erőviszonyok függvényében: a

timár defterben – melyben a szandzsákösszeírás alapján javadalomként osztották szét az összeírt birtokokat – már újabb, az erdélyi határvidéken található városokat tettek, legalábbis névleg, a szultán bevételi forrásává: Margitta[falva], [Hegyköz]Csatár, [Bihar]Püspöki – mind Bihar vármegyében (BOA TT.d 658. 2; FEKETE L. 1955. 547). Bihar városának regisztrálása jól szemlélteti a határvidék képlékeny és állandóan változó viszonyait: „az említett város azelőtt Halil bég és Hüszejn bég tahrírjaiban [összeírásaiban] 10.700 akcséra íratott be és a szandzsákbégeknek adatott, utána Ahmed bég tahrírjában a záimok részére jegyeztetett be; mivel az erdélyi vilájetben Várad nevű várhoz lett kijelölve, ezúttal nem jöttek el a tahrírra, azonban jól értesült személyek jelentették, hogy gazdag és szultáni háznak alkalmas város lévén 100.000 akcséra is terhelhető, ezért 35.000 akcsényire íratott be és az uralkodói házokhoz csatolták...” (BOA TT.d 1041. 116). A leírásból kiderül, hogy három összeírása is volt azelőtt a szandzsáknak, melyek defterei sajnos elvesztek, s ezekbe bejegyezték Bihart jelentéktelen adóval, annak ellenére, hogy a keresztény kézen lévő Nagyvárad mellett feküdt. Nem meglepő, hogy az 1591–92-es összeíráson meg sem jelentek lakosai, ez azonban nem akadályozta meg a török adminisztrációt abban, hogy egy szerényebb összeg megfizetésére kötelezzék. A kincstár mégsem realizálhatta az elvárt bevételt, mivel a timár defterbe, mely 1592 végén készülhetett (FODOR P. 267o.), már be sem jegyezték a padisah házsai közé.

1593–94-ben egy fejadódefterben vették számba az adófizetőket. Ez azt mutatja, hogy a századvég háborús viszonyai között, a néhány évvel korábban összeírt túri és debreceni falvak többsége meg sem jelent az összeíráson, a nagykállói náhijében pedig szinte minden falu népe távol maradt (ÖNB Mxt 544). Nagykálló városának 100 hánényi adófizetőjét már 1591-ben is csak a „régí defter szerint” (*ber muceb-i defter-i atik*) tudták megnevezni, vagyis kibújtak a tételes összeírás alól, a fejadódefterben viszont már azt jegyezték fel a háne-szám helyett, hogy „12 éve szétszóródtak” (ÖNB Mxt 544. 6a).

Három összesítést is alkalmaztunk, hogy minél világosabb képet kapjunk a szandzsák helyzetéről. Az A összegzés minden adatot tartalmaz, a B jelű csak a becsült adót fizető övezet nélküli területekét, a C jelű pedig a fent említett szultáni ház-városok nélküli adatokat. A B jelzetű összesítésben 7434 akcse településenkénti átlag született, az A jelűben (tehát a becsült átalányadót fizető övezettel is számolva) 5483 akcse. Az a 245.810 akcse, amely ebből a partiumi, náhijéken kívüli területből reméltek behajtani, azonban fontos lehetett a javadalomra várakozó katonák igényeinek kielégítése szempontjából. A C jelzetű összesítés, amely a nagy adóbevételt biztosító, gazdagnak mondható mezővárosok nélküli területek átlagát mutatja már csak 4701 akcse átlagos falusi adót tár elénk. Ezzel kapcsolatban érdekes a falvankénti háne-átlag is: igen kifejező, hogy a szandzsák egészének átlaga 12,4 háne/település (természetesen a náhijén kívüli becsült adójú falvak nélkül). A legmagasabb a szolnoki náhije

településeiben (23,8), de jóval átlagon felüli a balaszentmiklósi (19,4) és a csongrádi náhijében is (20,3 háne/település). Ezekben a náhijékben jóval kevesebb a település, mint a következőkben: a túri náhije az átalányban adózó Túr mezővárosa nélkül 10,6 háne/település. Ez a szám akkor sem sokkal magasabb, ha Túr városának adófizetésre kötelezhető lakosait megszámloljuk (így valamivel 400 feletti háne-számmal számolhatunk): 12,9 háne/település lenne e nagy területű és kiterjedt településhálózatú náhije mutatója. A debreceni náhije falvaiban (a fentebb említett mezővárosok nélkül) 11,9, a nagykállóiban 10,3 háne/település az átlag.

A szandzsák teljes adóbevétele 1591-ben 4.364.596 akcse volt, amely nem sokkal marad el a Szegedi szandzsák 1578-as 4.840.083 akcsényi jövedelmétől és meghaladja a Pozsegai szandzsák 1579-es 3.873.118 akcsés adóját (FÓTI M. – MUJADŽEVIĆ D. – SZ. SIMON É. 2025). A szolnoki szandzsák gazdasági erőcentrumba – városai miatt – a debreceni náhije volt (1.399.148 akcse), ez többszörösen meghaladta a kisebb náhijékből elvárt adót. Maga Debrecen városa 350.000 akcsés adójával egy kisebb náhije teljes bevételeivel gazdagította a kincstárát. Csekély településszáma ellenére kiemelkedő bevételt jelentett a szolnoki náhije (703.315 akcse), ez azonban egyetlen bevételi tételnek volt köszönhető, melyet a szolnoki hídvám, a Csongrád, Várkony, Újfalú és Vezsány átkelőhelyein szedett vám, a tiszai haltizedek és még egy sor jövedelem összevont adója tett ki (391.812 akcse). Ez több, mint a duplájára emelte a szolnoki náhije területéről behajtott adót.

Balogh István adatai szerint 1556-ban, tehát a hódítók megjelenésének idején a nagykállói járásban 37 tizedfizető adózott falvanként, a kisvárdai járásban 17,9 fő/falu, a dadaiban 28,8, a nádudvariban a töröknél hász-városként szereplő településekkel 48,3 fő/falu, nélkülük 34,5 fő/falu volt az érték (BALOGH I. 1960).

A török bizonyos területeken – tudomásul véve gyenge pozícióit – jóval kevesebb adózót vett nyilvántartásba, mint az a regisztrált családfők és felnőtt fiútestvéreik alapján lehetséges lett volna. A végvidéken rendszeres, hogy a háne-szám nem egyezik az önálló háztartások számával. Például Rakamazon bár 17 családfőt soroltak fel, a háne-számot mégis csupán tízben állapították meg. A hánék alapján tehát demográfiai következtetések nem vonhatók le, az csupán adófizetési egységet jelentett. E tényező figyelembe vételével kell értelmezni azt is, hogy 1591-ben az egy falura jutó adófizetők száma lényegében megfelelő az 1556-os tizedben szereplő adatokhoz képest (lásd 2. és 3. Táblázatot).

2. táblázat. Egy falura jutó tizedfizető (1556-ban), illetve hane (1591-1592-ben) a Szolnoki szandzsák egyes területein

	1556	1591/92
járás neve	tizedfizető/falu	háne/falu
nagykállói	37	16*
kisvárdai	17,9	8,1
tiszadadai	28,8	20,6
nádudvari	48,3	17,2
nádudvari**	34,5	17,2
***kis-hevesi	30,8	24

*Böszörmény nélkül

**Nádudvar, Szoboszló és Újváros nélkül

***kontrollcsoport

3. táblázat. Falunagyság magyar és török források alapján a Szolnoki szandzsák egyes nahiájében a 16. század második felében

közigazgatási egység	év	család											
		1-5	6-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	80-100	100 felett	puszta
Nagykálló	1556	17	15	25	27	13	11	2	5	1	4	5	-
Nagykálló	1591	42	56	34	7	1	1	1	0	0	1	1	1
Debrecen	1591	13	45	36	11	4	2	2	1	0	0	0	48
Túr	1591	37	54	42	12	4	2	1	0	0	0	1	21
Szolnok*	1591	2	12	31	21	10	3	2	0	0	0	1	36
Összes	1591	94	167	143	51	19	8	6	1	0	1	3	106
Összes %	1591	17	30	27	9	3	2	2	0	0	0	1	

**Balaszentmiklóssal és Csongráddal.*

Hét évvel a defter adatainak felvétele után a magyarországi házstatisztika alapján a nagykállói járásban 23 településen, a dadai járásban 16 településen, a nádudvariban 7 településen találtak megadóztatható népességet. Ezeket az értékeket a magyar hatóságok országos felméréséből ismerjük, s az ilyen ingatag, félig hódolt, félig a királysághoz tartozó megyékből nem feltétlenül teljesen megbízhatók a számok. (Az 1598-as házstatistikát Dávid Zoltán tette közzé: DÁVID Z. 2001; idézte DÁVID G. 1997. 148).

1598-ban Veres Miklós szerint Szabolcs vármegyében 3398 porta tartozott a Királyi Magyarországhoz, s 1201 porta a meghódolt területekhez. Két évvel később, 1600-ban 841 és 95 portát számoltak meg. Az adatok szerint ekkor ürült ki átmenetileg a vármegye, népessége a biztonságosabb helyekre menekült, vagy elpusztult a tizenöt éves háború forgatagában (VERES M. 1960. 5–17).

Az 1. Táblázat náhije-szintű adatainak vizsgálatát még kiegészíthetjük a 4. Táblázat birtok-kategória szerinti adataival, amelyet Hegyi Klára közölt 1995-ös kötetében (HEGYI K. 1995. 65). Mint látható, a szultáni birtokok majdnem a jövedelem 40%-át teszik ki, tehát a legnagyobb részt a birodalom központjába szállították. A Szolnoki szandzsákból még arányaiban kevesebb ez az összeg, mint a Budai vagy a Szegedi szandzsák esetében. A szandzsák timár defteréből tudjuk, melyek ezek a szultán számára jövedelmező bevételek: „A szultán birtokában maradtak Szolnok, Csongrád, Debrecen, Mezőtúr, Tiszavarsány, Fegyvernek, Nádudvar, Böszörmény, [Balmaz]Újváros, és Szentmihály városok összes adója és egyéb bevételei mellett néhány jelentősebb falu (mint Kécske, Várkony stb.), valamint a tiszai átkelőhelyek jövedelmei.” (HEGYI K. 1995. 65). Egy érdekes összefüggést szükséges kiemelni: a timár defterben, mely a tahrír alapján készült, kb. egy évvel annak elkészülte után, a szandzsák összbevétele nem egyezik a tahríréval: 3.987.035 akcsényi birtokot osztottak szét a javadalmazottak számára, míg az utóbbi forrásban 4.364.596 akcsényit írtak össze. A különbség okát a határvidék névlegesen hódolt települései tehetik ki. Ezek nemcsak az említett, defter végére illesztett listában, de a túri, debreceni és nagykállói náhijékben is szép számmal fordulnak elő. Ezeket tehát – legalábbis részben – nem osztották ki a timár defterben, azonban valószínű, hogy a nagyszámú, timár-birtokra váró, vagy jövedelemhiánnyal bíró katona igényeinek kielégítését szolgálták.

A szandzsákon belül a települések pusztulása és a népesség fogyása a 16. század közepétől a végéig több okra vezethető vissza. Ami a század közepét illeti, egységes kiindulási pontunk nincs: a hevesi és a külső-szolnoki részekben a Fekete Lajos által 1550-re datált, de azóta inkább 1546-ra keltezett defter adataiból, illetve az 1548-as dézsmajegyzékből indulhatunk ki. A Tiszazugnál az 1563-as dézsmajegyzék népesedési számaiból, a Szabolcs vármegyei tiszadadai, nádudvari és nagykállói járásoknál az 1556-os tizedösszeírás adataival számolhatunk. (BALOGH I. 1960, BÁN P. 1981, BENEDEK Gy. 2001. 311–327, FEKETE L. 1968, SUGÁR I. 1977. 5–48).

4. táblázat. A Szolnoki szandzsák török javadalombirtokosainak jövedelme és megoszlása 1592-ben.

birtokkategória	jövedelem (akcse)	jövedelem %
346 zsold timár	643 139	16,1
108 timár birtok	778 984	19,5
17 ziámet	534 228	13,4
a szolnoki bég hász birtokai	400 000	10
a budai beglerbég hász birtokai	56 552	1,4
szultáni hász birtok	1 574 132	39,5
Összesen	3 987 035	99,9

Forrás: Hegyi K. 1995. 65.

Elsősorban a különböző méretű és helyzetű, a Tiszától és mellékfolyóitól függő előntések jöhetnek szóba, mint a településeket és lakosaikat megvédő-megtartó tényezők. A Tiszazug vagy a kishevesi járás a mocsaraktól és a nyílt vizektől körülvéve jobb lehetőséget biztosított a népességnek az elrejtőzésre. Ezeken a vidékeken – amennyiben a népesség századközepi számát 100 százaléknak vesszük- az évszázad végén akár a népesség 90 %-a is megmaradhatott, de a nagyhevesiek 82 %-a, a nagykunságiak 71 %-a és a tiszadadai járás 72 %-a is jelentősnek nevezhető. A nyitottabb területekről viszont a népesség egy része elmenekült, vagy elpusztult a támadások során: a nádudvari járásban a lakosság 54 %-a volt a korábbiaknak, a nagykállói járásban még kevesebben, csak 42 %-an voltak az eltelt mintegy öt évtized során. Elgondolkodtató, hogy a mezőkeresztesi csata után két évvel a Nagyikunság 17 településéből csak 10 volt lakott, hetet elhagytak. Kis-Heves sem járt jobban: a századfordulón az 1548-ban regisztrált lélekszámnak csak negyede maradt a falvakba. Talán éppen a környék egyetlen nagy, s ennek megfelelően biztonságosabbnak ítélt mezővárosában Debrecenben húzták meg magukat a háborúskodás éveiben. Ugyanezt lehet feltételezni a Debrecenhez közelebb fekvő nádudvari és nagykállói falvak lakosairól is. Néhány esetben maguk a török összeírók jegyezték fel, hogy az adott falu rájái Debrecen városába költöztek (Parlag, Szepes, Ebes, Tamási és Bánk falvak esetében). Parlagnál azt is hozzátették, hogy az állandó csetepaték miatt. Nagyrábé lakosait, bár név szerint összeírták, hozzáfűzték, hogy „régől fogva szökevények, Bajon (Biharnagybajom) várának városában laknak”. Természetesen – az adatok

szüksége folytán – nem vethetjük el azt sem, hogy a háborús idők harcai és járványai egyszerűen elpusztították az embereket, vagy azt, hogy a sorsüldözött lakosság bevette magát a lápok és mocsarak megközelíthetetlen világába.

Az 1591–92-es tahrir defter elemzése rávilágított, hogy a szolnoki szandzsák messze volt egy stabil közigazgatási egységtől. A szakadatlan konfliktusok és a biztonsági problémák közvetlenül befolyásolták a lakosság mozgását és az adóbeszedést, és egy olyan ingatag határvidékké formálták a terület keleti részét, ahol az oszmán hatalom folyamatosan vitatott volt. A szandzsák gazdasági stabilitása nagymértékben függött néhány gazdag szultáni adóbevételtől, mivel a folyamatos hadviselés szinte lehetetlenné tette a stabil adóbeszedést a szélesebb, vidéki lakosságtól. Az eddig kiadatlan defterrész – a debreceni és nagykállói náhijék – elemzése egy törekeny adminisztratív rendszert tárt fel, amely a 16. század végén egy gyorsan változó és elnéptelenedő határvidéken próbálta fenntartani az oszmán ellenőrzést.

IRODALOM

- ÁGOSTON G. (1988): A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása I. In. Botka János (szerk.): Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. Vol. 3. Szolnok, 1988. 221–296.
- ÁGOSTON G. (1989): A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása II. In. Botka János (szerk.): Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. Vol. 4. Szolnok, 1989. 191–288.
- BALOGH I. (1960): Szabolcs megye dézsmajegyzéke 1556-ból. In. Csallány Dezső (szerk.): Jósa András Múzeum Évkönyve I. 1958. Nyíregyháza, 1960. 144–169.
- BÁN P. (1981): Dézsmajegyzékek I. Heves- és Külső-Szolnok vármegye 1548. Heves Megyei Levéltár forráskiadványai. Eger, 1981, 170 p.
- BENEDEK Gyula (2001): Külső-Szolnok vármegye tiszántúli tizedösszeíró járásainak a tizedjegyzéke, különös tekintettel Mezőtúr városára. 1563. In. Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 12. Szolnok, 2001. 311–327.
- CSIFFÁRY G. (2010): Az egri végváriak tevékenysége 1548–1596 között. In. Veres Gábor (szerk.): Agria XLVI. – Az egri Múzeum Évkönyve. 2010. 27–91.
- DÁVID Zoltán: Az 1598. évi házösszeírás. Budapest, 2001, 756 p.
- DÁVID G.: Magyarország népessége a 16–17. században. In. Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások. Budapest, 1997. 141–171.
- FEKETE L. (1955): Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. I–II. Budapest, 1955.

- FEKETE L. (1926): Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába. Budapest. LIX+34 p.
- FEKETE L. (1925): Debrecen város levéltárának török oklevelei. Levéltári Közlemények 3. 42–67.
- FEKETE L. (1968): A hatvani szandzsák 1550.évi adóösszeírása. Jászberény, 1968, 89 p.
- FODOR P. (2018): The Business of State. Ottoman Finance Administration and Ruling Elites in Transition (1580s–1615). Berlin, 2018, 401 p.
- FÓTI M. – SZ. SIMON É. (2025): The Term *Haric ez defter* as a Tool for Administering Abandoned Settlements in the *Sancağ* of Szeged and the Regime of Unregistered Settlements on the Ottoman–Hungarian Frontier. In: Géza Dávid – Antal Molnár – Gábor Fodor (eds.), Hürmetler. Studies in Honour of Pál Fodor on his Seventieth Birthday. Budapest, 2025. 157–176.
- FÓTI M. – MUJADŽEVIĆ D. – SZ. SIMON É. (2025): Regional Differences in the Ottoman-controlled Middle Danube Area in 16th-Century: New Research Possibilities. Hungarian Studies Review 52 (2025) (megjelenés alatt).
- GYÖRFFY Lajos (1956): Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez (Az 1571-es szolnoki török defter fordítása). Szolnok, 1956, 63 p.
- HEGYI K. (1995): A török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995, 204 p.
- SUGÁR I. (1977): Az egri vár 1594/95. évi számadása. In: Archivum 6. Eger, 1977. 5–48.
- VERES M. (1960): Szabolcs megye adózó népessége a XVI–XVII. században. In: Történeti Statisztikai kötetek. Budapest, 1960. 5–32.

Levéltári források

BOA – *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Miniszterelnöki Levéltár), İstanbul*

TTd – *Tapu-Tahrir defterleri*

ÖNB Mxt – *Österreichische Nationalbibliothek, Codices Mixti, Bécs*

* Ez a tanulmány az NKFIH Nemzeti Kutatási Kiválósági Program ADVANCED 149648. sz. projekt keretében valósult meg.